

Ewa Horyń

Nazwy ubrań w *Księgach sądowych* ziemi brzeskiej w XVI–XIX wieku

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja pola wyrazowego NAZWY UBRAŃ, na podstawie którego możemy ustalić, jak ubierali się mieszkańcy ziemi brzeskiej w XVI–XIX wieku. Za materiał źródłowy posłużyły mi księgi sądowe wiejskie opublikowane w serii *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*. Księgi te, dzięki dużej ilości i różnorodności zapisek, przedstawiają dużą wartość naukową i zawierają interesujący materiał rzucający światło na stosunki społeczne wsi, na jej kulturę materialną, a przede wszystkim są ważne dla poznania samego języka tamtej epoki i tamtego regionu. Pod względem językowym reprezentują polszczyznę regionalną terenów będących wschodnią częścią ziemi krakowskiej (Kamoccy 1972: 5). Księgi te pochodzą ze wsi: Jadowniki, Maszkienice, Iwkowa i Uszew.

Rozważania językowe ograniczymy zatem do wąskiej dziedziny kultury materialnej, jaką jest ubiór ludności tego regionu. Ubiór jest zewnętrznym, a więc najbardziej istotnym przejawem kultury w jej najszerszym ujęciu. Pełni on zasadniczo dwie funkcje: ochronną i wyróżniającą. Pierwsza, jak zauważają antropolodzy, ma za zadanie zabezpieczać człowieka przed niekorzystnymi warunkami atmosferycznymi (por. także Hermanowicz-Nowak 1976: 379; Kobylińska 2005: 92). Drugą można rozpatrywać w aspekcie społecznym, estetycznym, politycznym i erotycznym (Mukařovský 1970: 82). Do ubioru zalicza się więc wszystko, co człowiek wkłada na siebie jako okrycie ciała (Borejszo 1994: 43; Karwatowska 2001: 51), a więc *ubiór wierzchni i spodni, nakrycia głowy*, tak zwane *akcesoria ubioru*, czyli *ozdoby i dodatki*, a także *materiuły*, z których ubiory były wykonywane (Borejszo 1990: 22).

W niniejszym opracowaniu pola wyrazowego zastosowałam następujący podział:

- I. Nazwy odzieży wierzchniej.
- II. Nazwy odzieży spodniej.
- III. Nazwy okryć i przybrań głowy.

IV. Nazwy ozdób.

V. Nazwy dodatków uzupełniających podstawowy ubiór człowieka.

VI. Nazwy strojów liturgicznych.

VII. Nazwy materiałów i tkanin.

Zacznijmy od przedstawienia nazw ogólnych (hiperonimów), które wystąpiły w badanym materiale.

Nazwy ogólne

Ubiór (KSI – 1 raz; KSU – 1 raz): [...] *Którzy to wszyscy wyżej pomienieni wójt i z przysiężniki przyszedłszy w dom tego imienia Janawińskiego znaleźli przerzeczoną Annę małżonkę Matysa Glaba siedząc, ubrawszy się we wszystko ubiór, który do chodzenia białej głowie przynależy, z dobrym baczeniem i pamięcią że słowa do nich mówiła [...]* (KSI 1588, 136); [...] *Także synowcowi bratankowi swemu zlecam sukien dwie, [...] ubiory zamiszowe, także i półwozie, i pług z bronami, i kosę.* [...] (KSU 1728, 608).

Leksem *ubiór* znany jest w polszczyźnie od XVII wieku, notuje go dopiero SL VI 79–80 w znaczeniu: ‘szaty, suknie, to, co do ubierania służy’, pozostałe słowniki powtarzają owo znaczenie (SWil II 1742; SW VII 200; SJPDor IX 422; por. też Borejszo 1994: 43); natomiast w gwarze leksem ten wystąpił w znaczeniu: ‘kobiecie ubrania odświętne’ (SGG 181; PSKuc 199; KSGPP VI 3 notuje; PGP i SOC – brak).

Z analizowanego materiału słownikowego wynika, że leksem *ubiór* na przestrzeni wieków nie zmienił swej wartości semantycznej.

Nazwą tą, użytą dwa razy w zapiskach uszewskich, określano ‘odzież kobiecą (p. 1) lub męską (p. 2)’ (TSU 193). Interesujące są natomiast określenia *ubioru*: ‘który do chodzenia białej głowie przynależy’ (cyt. 1), a więc jest to ubiór kobiecy, natomiast w cyt. 2 określenie *zamiszowe* określa *ubiór* ze względu na materiał, z którego jest on wykonany.

Szata (KSI – 1 raz): [...] *Przy których osobach wyżej pomienionych przerzeczony Christof Matuszewicz (alias Janiczek) w te słowa zeznał [...] że mu wydał wszystkie rzeczy pozostałe po śmierci księdza nieboszczyka Piotra plebana iwkowskiego, tak szaty, zboża, bydła i wszystkie rzeczy wedle inwentarza [...]* (KSI 1586, 99).

Wyraz notowany jest już przez SSStp VIII 535 w znaczeniu: ‘odzienie, odzież’; SL V 557 uszczegóławia informacje na temat leksemu: ‘szata powszechnie, wierzchnie odzienie z płótna, z sukna, suknia lub też cała odzież’; pozostałe słowniki powtarzają powyższe znaczenie (por. SWil II 1619–1620; SW VI 573–574; SJPDor VIII 1034); w gwarze, oprócz znaczenia podstawowego, wyraz zachował zupełnie inne znaczenie, a mianowicie: ‘płótno do odciskania sera’ (KSGP VI 285; SGG 167; PGP, PSKuc i SOC – brak).

Z materiału słownikowego można wnioskować, że leksem ten nie ewoluował semantycznie.

W naszym jedynym cytacie leksem *szata* wystąpił w liczbie mnogiej w znaczeniu ‘wierzchnie odzienie, suknia, odzież’.

Nazwy odzieży wierzchniej

Przez **odzież wierzchnią** rozumie się jedną część garderoby, przykrywającą różne rodzaje odzieży spodniej.

Burka (KSI – 1 raz): [...] *Przy tym zniesieniu Stanisław Piechowicz Janowi Przybyłe obiecał darować cielce, do tego złotych 2 i żyta korzec, a żenie jego burkę [...]* (KSI 1772: 567).

Pierwszą wzmiankę o burce – nazwie ubrania wierzchniego – odnajdujemy właśnie w SL I 199, gdzie czytamy, że jest to ‘opończą od deszczu wełniana, piłsniana [‘rodzaj gęstej zbitej tkaniny’]’; następne słowniki historyczne powtarzają powyższe znaczenie (SWil: SW; SJPDor), jednakże w SW I 237 wystąpiły jeszcze inne znaczenia związane z leksyką odzieżową, a mianowicie: ‘szał kobiecy domowej roboty [...]’ czy ‘spódnica z samodziału’ (Bartkiewicz 1974: 18–19, 175–177; Borejszo 1994: 76). Jeśli idzie o słowniki gwarowe, to nazwę tę uwzględnia KSGP I 140 ze znaczeniem ‘spódnica watowana pod spód’, a SGPAN III 127–128 podaje aż dziesięć definicji, w tym pięć odnosi się do pola wyrazowego nazwy ubrań. Oto one: ‘wierzchnie okrycie męskie z grubego sukna’, ‘spódnica wełniana, często na osnowie nici lnianych albo wełnianych’, ‘fartuch wiejski’, ‘sukienka z lichego materiału’, ‘tkanina’ i in.; (PGP, SGG, PSKuc i SOC – brak).

W Polsce burka była powszechnie używana od wieku XVII (Kopaliński 1985: 128). Sygnalizują to zarówno słowniki historyczne języka polskiego, jak i zapiska iwkwowska z XVIII wieku.

Biorąc pod uwagę kontekst, w jakim występuje w cytacie ów leksem: *żenie jego* [daruje] *burkę*, możemy z wszelkim prawdopodobieństwem przyjąć, iż idzie tu o ‘wełnianą opończę od deszczu’ lub ‘jakiś rodzaj spódnicy’.

Chusta (KSI – 1 raz; KGM – 3 razy; KSU – 1 raz): [...] *thenze Jacob Sephel chusti, które bel dal za własna dziewczka ymýenyem Dorotha podług obyczayw malszerskyego [...]* (KGM 1552, 859); [...] *Tego się też doma[ga]li, ażeby gierada nie ginela tym dzieciom, co pozostala po matce ich, a mianowicie chusty, suknia breklestowa, lazurowa katanka [...]* (KSU 1651, 102).

Pierwotnie leksem określał ‘chustkę na głowę’, a w liczbie mnogiej ‘odzienie, bieliznę’ (por. SStp I 260–261); od doby średniopolskiej wyraz prymarnie oznaczał też ‘płat płótna lub innego materiału, szatę’. Współcześnie takie znaczenie wyrazu znane jest jedynie gwarom (por. SXVI III 339; SL I 274; SWil I 159; SJPDor I 930; SGPAN IV 135–138; KSGP I 208; PGP, SGG, PSKuc i SOC – brak). W omawianych zabytkach wyraz ten występuje jako lm. – *chusty*, a więc ma znaczenie ‘odzienie, bielizna’ (por. też Hermanowicz-Nowak 1976: 391).

Fartuch (KSU – 4 razy): *Inventarium porządnie spisany po niegdy zmarłej Annie [...], która służyła u pracowitego Wojciecha Klisia Kaczmorza zawadzkiego, a to dla Krystyny, córki jej pozostałej [...]. Naprzód: kożuch przechodzony niezły burani; item zielona suknia morańska przechodzona białogłowska; kształt muchujerowy zielony, nowy; kształt czarny, bękartowy: rąbek białogłowski nowy, cienki; fartuch takowy nowy, rąbkowy z koronkami; znova fartuchów lnianych para; fartuchów okolicznych dwa; trzy podwiki lniane; zapaśnicę z listwami; zapaśnice dwie lniane; koszulek sześć lnianych; [...] płótna; zgrzebnego także lokci siedm. [...]* (KSU 1629, 31).

Od staropolszczyzny aż do współczesności słowniki języka polskiego za podstawowe podają znaczenie *fartucha* jako ‘część odzieży’, ‘sięgające od pasa w dół okrycie chroniące odzież od zabrudzenia’ (SSp; SJPDor). *Fartuch* nie jest monosemem, w języku ogólnym (od XVII wieku aż do dzisiaj) spotykamy się także ze znaczeniami, które nie wchodzą w skład słownictwa nazywającego ubiór (por. SWil; SW; SJPDor). W gwarze natomiast *fartuch* to ‘spodnice z grubego płótna’, ‘spódnica lniana’, ‘odzież’, ‘spódnica płócienna’, ‘spódnica’ (KSGP II 8); SGG 37 podaje też znaczenia: ‘ozdobna halka’, ‘spódnica z domowego płótna’ oraz ‘fartuch, czyli okrycie chroniące odzież’ (Piskorz-Branekova 2005: 125); PGP 182 ‘spódnica’, ‘halka’, ‘spódnica i halka’ (SOC – brak).

W naszym źródle *fartuch* pojawił się cztery razy, najprawdopodobniej w znaczeniu ‘okrycie z materiału, zapaska’ (por. też Hermanowicz-Nowak 1976: 390). Leksem ten wystąpił w związkach wyrazowych: *fartuch lniany*, czyli ‘z płótna lnianego’ (zob. dalej płótno lniane), *fartuch okoliczny*, czyli ‘wokóło leżący’ (SL III 534–535), tzn. ‘opasujący ciało wokół bioder’, a także *fartuch rąbkowy*, czyli ‘fartuch z rąbka’, tj. ‘cienkiej, rzadkiej, prawie przezroczystej lnianej tkaniny o splocie płóciennym [...]’ (TSU 153). Dwa określenia – *lniany*, *rąbkowy* – określają materiał, z jakiego *fartuch* był uszyty, natomiast określenie *okoliczny* mówi, jaką formę, jaki kształt miał ów *fartuch*. W innym kontekście (zob. *koronka*) pojawiło się określenie *nowy*, a więc informujące, jaki był jego stan. W tym samym kontekście wystąpił *fartuch z koronkami*. To wyrażenie przyimkowe mówi, jaki był ów *fartuch* pod względem wyglądu: tu wiemy, iż był ozdobny – z koronkami.

Katanka (KSU – 1 raz): [...] *Tego się też doma[ga]li, ażeby gierada nie gineła tym dzieciom, co pozostała po matce ich, a mianowicie [...] lazuruwa katanka podszyta, kitlik muchajerowy, [...] krowa jedna, skrzynia na nogach [z] zamkiem [...]* (KSU 1651, 102).

Leksem powyższy odnotowuje dopiero SL II 334, gdzie pod hasłem „katan” czytamy, że *katanka* to ‘sukienka krótka, kusa’; SWil I 478 uwzględnia dwa znaczenia tego wyrazu odnoszące się do nazw ubrań: 1. ‘rodzaj krótkiego, burego męskiego ubioru; kozaczynka’, 2. *pro*.[incjonalne] ‘krótka siermięga’; w SW II 295 oprócz znaczenia związanego z odzieżą wierzchnią – ‘rodzaj krótkiego ubioru, krótka siermięga, kurtka, kaftan [...]’ – jest też drugie, opatrzone kwalifikatorem *zool.*[ogiczne]; SJPDor III 614 zawiera znaczenia odnoszące się do ubioru pewnej grupy społecznej: ‘część stroju ludowego (albo dawnego): kaftan, kurtka, bluza’; w XVIII wieku

‘krótka siemięga, kurtka używana przez żołnierzy obcego autoramentu’ (tak samo GES III 26 i Bondy 1934: 115); KSGP powtarza hasło za SWil, a PGP 199 podaje, iż *katanka* to ‘staroświecka bluzka kobieca ciepła, wyszywana, dłuższa od wizytki, z fałdami w tyle’; według SGG 56 *katanka* to ‘wierzchnie kobiece odzienie, bluzka’ (SOC – brak).

Z powyższych definicji wynika, że wyraz *katanka* pojawił się dopiero w XVII wieku. Warto podkreślenia jest to, iż wówczas interesujące nas znaczenie *katanki* – ‘nazwa odzieży wierzchniej’ – odnosi się jedynie do pewnej grupy społecznej – chłopstwa; SWil opatruje je kwalifikatorem *prow.*[incjonalne]. W XVIII wieku nazwa ta była związana również z resortem wojskowym – tak nazywała się ‘kurtka używana przez żołnierzy obcego autoramentu’ (por. Bondy 1934 i GES).

Katanka w zabytku uszewskim pojawiła się tylko raz. Z kontekstu dowiadujemy się, że owa *katanka* była *lazurowa*, a więc koloru niebieskiego, a także *podszyta*, czyli ocieplona – określenie ze względu na to, jak została wykonana. Oznaczała więc ‘krótkie wierzchnie, ciepłe kobiece odzienie’ (tak samo PGP i SGG; Bieniarzówna 1954: 290; Bartyś, Turnau 1959: 148).

Kitlik (KSU – 1 raz): [...] *Tego sie też domagali, ażeby gierada nie ginela tym dzieciom, co pozostała ich, a mianowicie kitlik jeden muchajerowy, fartuchów 2, [...]* (KSU 1651, 102).

Kitlik jako samodzielny wyraz poświadczony jest w SStp III 281: ‘rodzaj płóciennej szaty zwierzchniej, płóciennego fartucha’; w SXVI X 333 czytamy, że *kitlik* to ‘zdrobnienie od wyrazu *kitel* ‘rodzaj płaszcz (z neutralizacją funkcji deminutywnej)’; a także ‘rodzaj kamizelki lub kurtki damskiej (być może watowanej, obcistej)’ (Borejszo 1990: 149); w SL II 360, SWil I 491 i SW II 344 definicja owego pierwotnego deminutiwum podana jest pod hasłem *kitel*. Według SL i SWil *kitlik* to ‘płócienna suknia, na przykład żołnierska, stajenna’; natomiast SW podaje, iż *kitlik* jest wyrazem staropolskim, i definiuje go jako ‘stanik kobiecy [...]’; brak hasła w SJPdor i w słownikach gwarowych.

Wszystkie podane definicje słownikowe sprowadzają *kitlik* do wartości ‘pewien rodzaj odzieży wierzchniej’. Wyraz *kitlik* – nazwa odzieży wierzchniej – istniał do XVII wieku.

Z przytoczonego kontekstu można wnioskować, że *kitlik* to najprawdopodobniej ‘kamizelka wierzchnia’. W cytowanym kontekście wystąpił związek nominalny: *kitlik muchajerowy*, czyli ‘kamizelka z muchajeru’, a więc określenie mówiące, z jakiego materiału był ów ubiór uszyty (zob. dalej: nazwy materiałów i tkanin).

Kożuch (KSU – 1 raz): zob. hasło: *fartuch*.

W staropolszczyźnie *kożuch* oznaczał ‘futro albo blam futrzany’ (SStp III 369–370) i takie też znaczenie jako podstawowe utrzymało się do czasów dzisiejszych (por. SXVI X 101; SL II 476; SWil I 539; SW V 517; SJPdor III 1082). Warto zaznaczyć, że przez cały okres nowopolski utrzymuje się także inne, sekundarne znaczenie tego leksemu: ‘wierzchnia stężala warstwa gotowanego mleka albo śmietanki, rzadziej innych rzeczy’ (por. SWil; SW; SJPdor); w słownikach gwarowych definicje jak w słownikach historycznych.

Analiza słownikowa i tekstowa zabytku pokazują, że *kożuch*, nazwa ubrania – istniała na przestrzeni dziejów i w takiej postaci funkcjonuje do dziś, nie uległa przeobrażeniom semantycznym.

W zabytku powyższy leksem wystąpił tylko raz w związku wyrazowym: *kożuch przechodzony niezły barani* i oznaczał ‘używane wierzchnie ubranie ze skór baranich’ (tu: w niezłym stanie, choć przechodzony), więc w związkach tych podkreślano cechy, które dla spadkobiercy były istotne: z czego był ów *kożuch – barani*, a także ze względu na jego wartość *przechodzony*, ale jeszcze *niezły*. Banachowie podkreślają, iż „w Polsce o klimacie chłodnym, a obfitej zwierzynie, kożuch był ubraniem najbardziej pospolitym i szyto go dla wszystkich, począwszy od króla, na najbiedniejszym chłopie kończąc” (Banach 1962: 155; Hermanowicz-Nowak 1976: 391).

Opończa (KSI – 1 raz): [...] *Ten parobek Matyjasz Siąkała służąc temu Kłamie ukradł u niego dwa półkorczki żyta i opończę różnemi czasy. [...] Klama jako gospodarz, iż nie doglądał tego, iż miał złodzieja, dwie grywnie ma dać za to sądowi. [...]* (KSI 1648, 407).

Od czasów staropolskich nazwa *opończa* oznaczała ‘rodzaj okrycia, rodzaj płaszcza chroniącego przed zimnem i deszczem’ (SSStp V 607; SXVI XXI 557; SL III 570; SWil I 916; SW III 808; SJPdor V 1043 – ‘jw.’; por. też Borejszo 1992: 78) i na przestrzeni wieków nie uległa zmianom semantycznym. Nazwa ta występuje również w gwarze (por. KSGP III 457: *opończa* ‘górnica, źle zrobiona, nieprzystająca do figury sukmana’; *obończa* = ‘płachta’; *ūobuńca* ‘płachta z płótna cienkiego’; PGP, SGG i SOC – brak).

Ten jedyny kontekst z XVII wieku nie pozwala dokładnie określić znaczenia leksemu *opończa*. Można jedynie sądzić na podstawie powyższych słowników, że chodzi tu o ‘wierzchnie, luźne ubranie przeznaczone dla mężczyzny’. Natomiast małą frekwencją wyrazu należy tłumaczyć tym, iż chociaż ubioru tego używano systematycznie w drugiej połowie XVI wieku i przez cały wiek XVII, *opończa* nie była ubiorem popularnym (Bartkiewicz 1974: 165) i ostatecznie wyszła z użycia w XIX wieku jako okrycie, a w konsekwencji jako leksem (dziś wyraz opatrzony przez SJPdor kwalifikatorem *hist.*[oryczne]).

Spodnie (KSI – 1 raz): [...] *Stanąwszy do prawa iwkowskiego Andrzej Orowicz i czyni rozporządzenie między dziećmi swemi, jako to synami i córkami, według ojcowskiego rozporządzenia, a to o trzecią część prętu na roli Jaśkowski. [...] Błażeja obstałował na roli Witowski [...] i dał mu na spodnie i na czapkę złotych 6 i złotych 10. [...]* (KSI 1774, 753)

Wyraz ten, należący do kategorii plurale tantum, jest poświadczony od XVII wieku aż po dzień dzisiejszy i oznacza ‘dolną część męskiego ubrania’ (SL V 388; SJPdor VIII 574–575); słowniki gwarowe nie zawierają takiego hasła, gdyż należy ono do słownictwa języka ogólnego. Ta powszechnie znana nazwa (i desygnat) to ‘wierzchnia część ubioru męskiego od pasa w dół o odpowiednim kroju’.

Spodnica (KSU – 2 razy): [...] *Konegondzie dały spodnicę, za tę spodnicę złotych 10. Katarzynie dały jałowicę, a ta warta była złotych 10. [...]* (KSU 1764, 721).

Wyraz funkcjonuje od doby średniopolskiej w znaczeniu: 'spodnia suknia kobieca', a także 'spodnia, czyli dolna część czegokolwiek' (SL V 387); w podobnym znaczeniu notują go słowniki historyczne i gwarowe aż do współczesności (SWil I 1540; SW VI 328; SJPDor VIII 609; KSGP V 206; PGP 250; SGG 160 i PSKuc 199 tak samo). Leksem ten na przestrzeni dziejów nie ewoluował semantycznie. Do dziś związany jest z leksyką odzieżową (kobieca).

Spódnica to 'część ubioru kobiecego od pasa w dół' – takie też znaczenie w naszych zapiskach. Z cytowanego kontekstu dowiadujemy się, że owa *spodnica* była warta złotych 10 (tyle samo jałowica!), nie wiemy natomiast, z jakiego materiału była uszyta, ani jaki miała kształt.

Suknia (KSI – 3 razy; KSU – 5 razy): [...] *Także synowi bratankowi swemu zlecam sukien dwie, siwa i błękitna, i czapek dwie, [...]* (KSI 1728. 608); zob. też hasło: fartuch.

Wyraz ten znaczył początkowo 'wierzchni strój kobiecy lub męski' (SStp VIII 503–504). W XVII wieku występował jeszcze związek motywacyjny *sukno* : *suknia*; SL V 501 i SWil I 1597 podają, że *suknia* to: 'szata, osobliwie sukienna'. Dopiero od schyłku XIX wieku następuje w ewolucji słowa *suknia* punkt zwrotny, wyraz zaczyna podlegać leksykalizacji i kolejnym zmianom zwięzającym znaczenie. Najpierw utrwała się jako nazwa 'odzienia wierzchniego noszonego wyłącznie przez kobiety' (SW VI 508; KSGP V 262), następnie ogranicza swój zakres do oznaczania 'strój kobiecy wytworny, noszony w specjalnych okolicznościach' (por. SJPDor VIII 908). Współcześnie jego treść ogólniejszą przejęła pierwotna formacja deminutywna *sukienka* (por. hasło *sukienka*) (Buttler 1978: 77–78).

Z zapisek brzeskich wynika, że *suknia* to 'wierzchni ubiór męski (p. 1) lub kobiecy' (p. 2). W naszym materiale *suknia* wystąpiła w związkach nominalnych z przydawkami: *siwa*, *błękitna*, *zielona*, a więc określającymi kolor, *morańska* – materiał, z którego była uszyta, i *przechodzona*, określająca stan i w pewnym sensie wartość sukni.

Sukienka (KGM – 1 raz): [...] *swiadek s stroni lana Kubalie [...] iest swiatsil i zeznal, iże nieboziczka lagnieska Saina ich matka ode dwudziestu liath mnýei albo więczyę w domu iego w Krzczowie vmarla ý maięthnosczy zadney nyezostawila oprócz duu sukienek dzikich niewieszczich [...], które nýe stali wiszei grziwni iednei, i kielka miar plotna [...]* (KGM 1574, 928).

Leksem ten jest zdrobnieniem od wyrazu *suknia* i oznaczał pierwotnie 'wierzchni strój kobiecy lub męski' (por. SStp VIII 503–504); SL V 500, SWil II 305 i SW IV 251 podają, iż *sukienka* to 'szata, osobliwie sukienna': współcześnie w języku ogólnym ma dwa znaczenia: 1. 'wierzchni strój kobiecy okrywający tułów oraz częściowo nogi i ręce, zwłaszcza strój lekki, codzienny'; 2. *daw*[niej] częściej w lm. 'strój wierzchni męski lub kobiecy; ubiór, ubranie' (SJPDor VIII 906); słowniki gwarowe uwzględniają tę nazwę (PGP 253; SGG 165), a według KSGP V 261 *sukienka* to 'długi, marszczony z tyłu surdut kobiecy z mnóstwem żółtych guzików' (strój wiejski).

Wynika więc z tego, że leksem ów uległ zmianom znaczeniowym w XX wieku. Zmianom uległa również jego struktura – nie odczuwamy go już jako deminutivum,

nastąpiła bowiem neutralizacja funkcji deminutywnej i zerwanie związku motywacyjnego z wyrazem *sukno* (leksykalizacja). Dzisiaj kojarzy się go jedynie z ‘wierzchnim strojem kobiecym’.

Z kontekstu zapiski maszkienickiej można wnioskować, że idzie o sukienkę, będącą ‘wierzchnim odzieniem kobiecym’, czyli że mogły też w tym czasie być noszone suknie męskie. W analizowanych tekstach wyraz wystąpił w postaci związku nominalnego: *sukienka niewieścia*, tu: *dzika*, czyli ‘o barwie żółtopłowej’ (por. TSU 50), a więc sukienki te określano ze względu na kolor – *dzika*, a także ze względu na przeznaczenie – *niewieścia*, a prócz tego podana była jej wartość: „wiszei grziwni iednei”.

Zapaśnica (KSU – 2 razy): zob. hasło: *fartuch*.

Zapaśnica pojawiła się w dobie nowopolskiej – pierwszy notuje ją SL VI 845 – i oznaczała prymarnie ‘istotę płci żeńskiej idącą w zapasy’, sekundarnie ‘fartuch rzemieślniczy’, całkowicie wyszła z użycia w XIX wieku (SJPDor – brak). Współcześnie w gwarach występuje w postaci słowotwórczej *zapaska* (por. SGG 207) i oznacza tylko ‘fartuch od pasa w dół’ (KSGP VI 305).

W rozpatrywanym cytacie nazwa ta oznacza zapewne ‘fartuch noszony przez kobiety wiejskie (tu z płótna lnianego), od pasa w dół, czasem ozdobiony listwami’. W naszych tekstach nazwa ta wystąpiła w związkach nominalnych: *zapaśnica lniana* i *zapaśnica z listwami* – przydawki dookreślają nazwę *zapaśnica* i informują, z jakiego materiału była uszyta owa *zapaśnica* – *lniana*, a także czym była ozdobiona – *listwami*.

Nazwy odzieży spodniej

W skład bielizny, czyli odzieży spodniej, wchodzi ubiory noszone zwykle na gołym ciele, dla higieny i ochrony, ewentualnie ubiory kształtujące modną sylwetkę, jak na przykład gorset (Bartkiewicz 1974: 142; Borejszo 1990: 23), tu: *kształt*.

Koszulka (KSU – 2 razy): zob. hasło: *fartuch*.

Nazwa *koszulka* poświadczona jest już od XV wieku (por. SStp III 358; Borejszo 1990: 19). W okresie, z którego pochodzą zapiski ziemi brzeskiej, leksem ten nazywał ‘suknię kobiecą płócienną’ oraz ‘odzienie płócienne na samym ciele pod sukniami noszone’ (SL II 463–464). Jak wskazują późniejsze słowniki, w następnych wiekach nazwa ta poszerzyła swój zakres znaczeniowy (SWil I 533; SW II 497; SJPDor III 1054–1055; KSGP II 446–447; PGP, SGG, PSKuc i SOC – brak).

Na podstawie kontekstu trudno podać definicję semantyczną leksemu *koszulka*. Można jednak przyjąć (por. SL), że idzie o ‘damskie spodnie odzienie lniane’. W tekście wyraz wystąpił z przydawką *lniana*, mówiącą, z jakiego materiału były owe koszulki szyte.

Kształt (KSU – 2 razy): zob. hasło: *fartuch*.

Nazwa ta, o wartości ‘postać, figura, forma, wyobrażenie’, funkcjonowała przez wszystkie wieki (SSStp, SJPDor), natomiast kształt jako ‘stanik, gorset kobiecy’ najczęściej był używany od XVI do XVIII wieku (por. SXVI X 417–425; SL II 533; SWil II 560), rzadziej już od wieku XIX, a na początku wieku XX znaczenie to zaniżyło (por. SW V 611 – 12. miejsce; brak w SJPDor); spośród słowników gwarowych nazwę tę uwzględnia jedynie KSGP II 504.

W naszych tekstach leksemem tym oznaczano ‘gorset kobiecy’. *Kształt* wystąpił w związkach nominalnych (z epitetami) *muchajerowy*, czyli ‘z muchajeru’, i *bękartowy*, czyli ‘z bękartu’, a więc z określeniami mówiącymi, z jakiego materiału szyto owe kształty (zob. dalej: *nazwy materiałów i tkanin*), podano również kolory jednego z nich – *zielony, czarny*.

Mimo iż owe kształty w drugiej połowie XVI stulecia oraz w wieku XVII cieszyły się największą popularnością u kobiet młodych, to od 1680 roku przyjął się zwyczaj noszenia ich raczej przez kobiety tęzsze, nie tylko do spódnic, ale również pod spódnicę (Lam 1921: 46; Pachoński 1956: 462–463; Szyller 1966: 135; Bartkiewicz 1979: 73–74), dlatego też kształty mogły się znajdować w garderobie zarówno u kobiet dojrzałych, jak i młodych.

Odziemnica (KSU – 1 raz): *Tego się też doma[ga]li, ażeby gierada nie ginęła tym dzieciom, co stała po matce ich, a mianowicie chusty, suknia breklestowa, [...] odziemnic 3, [...] (KSU 1651, 102).*

Odziemnica pojawiła się dopiero w XVI wieku i oznaczała ‘odzież długą, sięgającą do ziemi [...]’ (por. SXVI XX 557); SL III 508 uszczegółowił informacje na temat tej nazwy odzieży. Czytamy tu, że *odziemnica* to ‘dolna część koszuli z grubego płótna, przyszyta do górnej koszuli cienkiej u chłopek krakowskich’; taka też definicja utrzymała się zarówno w słownikach historycznych, jak i w gwarze (por. KSGP III 412) i funkcjonowała do wieku XIX – brak w SJPDor.

W kontekście z KSU *odziemnica* wystąpiła jeden raz, zapewne w znaczeniu ‘odzież kobieca – dolna część koszuli z grubego płótna, przyszyta do górnej koszuli cienkiej u chłopek krakowskich’ (por. SL), a także z okolic Krakowa. Sam tekst nie daje żadnych określeń tego wyrazu.

Nazwy okryć i przybrań głowy

Czapka (KSI – 2 razy): [...] *Także synowcowi bratunkowi swemu zlecam sukien dwie, [...] i czapek dwie, [...], pług z bronami [...]* (KGI 1728, 608); [...] *Stanąwszy do prawa iwkowskiego Andrzej Orowicz i czyni rozporządzenie między dziećmi swemi, jako to synami i córkami, według ojcowskiego rozporządzenia, a to o trzecią część prętu na roli Jaśkowski. [...] Błażeja obstałował na roli Witowski [...] i dał mu na spodnie i na czapkę złotych 6 i złotych 10. [...]* (KSI 1774, 754).

Od staropolszczyzny aż do dzisiaj nazwa *czapka* w języku ogólnym ma znaczenie 'nakrycie głowy różnych kształtów i z różnego materiału', a także 'przedmiot przypominający kształtem czapkę, służący do przykrywania czegoś' (SStp I 342; SJPDor I 1090); słowniki gwarowe uwzględniają różnorodne znaczenia tego leksemu: 'nakrycie głowy różnego kształtu, bez ronda, najczęściej męska czapka z daszkiem', 'nakrycie głowy mężatek'; 'czepiec' i in. (SGPAN IV 627–630; KSGP I 269; SGG 23; PSKuc 199 notuje; PGP i SOC – brak).

Czapka to 'męskie nakrycie głowy', takie też znaczenie ma w zapiskach.

Podwika (KSU – 1 raz): zob. hasło: *fartuch*.

Z materiału słownikowego wynika, że *podwika* jako 'rodzaj nakrycia na głowę, używanego przez kobiety, chustka na głowę, przepaska [...] modna była w Polsce już od wieków średnich (por. SStp VI 281), w takiej też postaci przetrwała do XIX wieku (SXVI XXII 102; SL IV 255; SWil II 1085; SW IV 437; według SJPDor – wyraz *dawny*). *Podwika* była tak charakterystyczna dla stroju kobiecego, że z czasem nazwę przeniesiono na samą kobietę: 'białogłowa, niewiasta, płęć, kobieta' (por. SWil, SW; Banach 1962: 216; Buttler 1978: 112, 252). W gwarze *podwika* i jej warianty *podwijka*, *podwiga*, oprócz wyżej wymienionych znaczeń, mają jeszcze dodatkowe: *podwijka* 'kawał płótna', 'chustka biała'; *podwiga* 'spódnica fałdowana niewieścia' (por. KSGP IV 201).

Nazwa *podwika* w zapiskach to zapewne 'kobieca chustka lub spódnica noszona przez mężatki, uszyta z płótna lnianego' (por. też Seweryn 1966: 59; Kopaliński 1985: 895). Wystąpiły tu *podwiki lniane*, a więc jest to określenie ze względu na materiał, z którego szyto ów strój.

Rąbek (KSU – 2 razy): zob. hasło *fartuch*.

Rąbek jako element polskiego ubioru miał inne znaczenie niż dziś, a nawet jednocześnie lub kolejno kilka znaczeń. Z początku była to prawdopodobnie 'chusta płócienna spadająca na ramiona'; potem 'cienkie płótno' jak i 'koszula, podwika', albo też 'sukienka cieniutka z płótna' (por. SStp; SL; Banach 1962: 229; Bartkiewicz 1974: 193). Od XVIII wieku aż do dziś *rąbkciem* nazywa się 'obszycie, czyli obrębienie brzegów chustki czy płótna, chroniące przed strzępieniem' (SWil; SW; SJPDor). Nazwa ta występuje w gwarze jako 'duża chustka perkalowa noszona przez kobiety na ramionach', 'całun', 'płatek', 'chusteczka na głowę', 'czepeczek mężatki lub dziewczyny, która utraciła niewinność', 'płótno', 'róg' itd. (por. KSGP V 14–15); Kobylińska *rąbek* uważa za wyraz *dawny*: 'chusteczka na głowę (biała, płócienna, czyli z płótna lnianego)' (por. SGG 143).

Dla naszego kontekstu, z początków XVII wieku, można przyjąć, że *rąbek* to 'cienka biała chustka na głowę, najprawdopodobniej z płótna lnianego'. *Rąbek* wystąpił w związkach nominalnych z przydawkami: *białogłowski*, *nowy*, *cienki*, które określają, dla kogo był przeznaczony (tu: dla niewiast), z jakiego rodzaju materiału był zrobiony (z *cienkiego*), a także jaki był jego stan (ten był *nowy*).

Nazwy dodatków uzupełniających podstawowy ubiór człowieka

Mikropole *dobatki* gromadzi akcesoria dopełniające zasadniczy ubiór człowieka. W naszym materiale były to:

Koronka (KSU – 1 raz); zob. hasło: *fartuch*.

Nazwę *koronka* jako ‘dodatek uzupełniający podstawowy ubiór człowieka’ poświadcza dopiero SL II 446–447. Leksem ten o takiej wartości przetrwał do dziś (SWil I 527; SW V 202; SJPDor III 1018 tak samo). W SJPDor w artykule hasłowym znaczenie takie znajduje się na pierwszym miejscu. W KSGP II 435 i SGG 63 *koronka* to ‘paciorki, różaniec’ (PGP i SOC – brak).

Przytoczony cytat wskazuje, że *koronka* to ‘dodatek zdobiący fartuch’ (por. Bartkiewicz 1974: 177).

Listwa (KSU – 1 raz); zob. hasło: *fartuch*.

Wyraz *listwa* funkcjonuje już od staropolszczyzny (SSłp IV 57–58); w okresie, z którego pochodzą zapiski brzeskie, nazwa ta związana była z leksyką odzieżową i oznaczała ‘brzeg, kraniec, bramowanie’ (SL II 646). Jako ‘nazwa dodatku do odzieży’ występuje do dziś w języku ogólnym i w gwarach (SWil I 593; SW II 751; SJPDor IV 164; SGG 73; PSKuc 155, 199; KSGP III 40 notuje też inne znaczenia tego leksemu; PGP i SOC – brak).

Listwa to ‘pasek tkaniny, stosowany do obszywania brzegu (dolnego) fartucha i zapaski’ (zob. *zapaśnica*).

Nazwy ozdób

Obręcz (KSU – 1 raz); [...] *Co sobie pretenduje Jan młynarz zawadzki, że podjął kosztu i wydał na różne pretensyje i na prawo [złoty], jako i Janowi Wadowskiemu, a pierwszemu mężowi Bychawskiej, tak na wesele, jako i pozabierał ojczyzne, to jest suknie i obręcz srebrną, krów 3 etc. [...]* (KSU 1721, 163).

Obręcz na przestrzeni wieków przyjęła podstawowe znaczenie: ‘opaska z metalu, kółko [...]’ (SSłp; SJPDor); dopiero SXVI XIX 368 odnotowuje interesujące nas znaczenie *obręczy* – ‘ozdoba’. Jako nazwa ozdoby leksem ten utrzymał się w polszczyźnie do XIX wieku. W gwarach funkcjonuje do dziś, lecz nazywa zupełnie inny przedmiot, choć o takim samym kształcie: KSGP III 368–369 podaje, że *obręcz* to ‘otoczenie koła (wozowego), przytwierdzone szynami’; natomiast korale z *obręczami* to ‘takie, których każda perełka jest otoczona srebrną obręczką’; PGP 220 i SGG 96 podają wyraz *obręczka* (← *obręcz*), lecz nie w znaczeniu ozdoby (PSKuc i SOC – brak).

Obręcz oznaczała ‘ozdobę w kształcie koła, którą zakładało się na rękę lub na szyję’ (por. SXVI, SL).

Nazwy strojów liturgicznych

W tym mikropolu wystąpiła tylko jedna nazwa tego typu:

Ornat (KSI – 2 razy): [...] *Jakoż ta Wojciechowa wyznaje: izdebka była, za którą wzięliśmy złotych polskich 27. Ale z tego do kościoła furnacego duli na ornat złotych polskich 28. Jakoż było z pierwszego męża oddane złotych polskich 100 na ornat. A potem dolożyli te złotych 28. [...]* (KSI 1786, 824).

SSStp V 628 podaje nazwę *ornat* ze znaczeniem: ‘sakralna szata kapłańska, zwykle z kosztownych tkanin, bogato haftowana’; podobną definicję zawiera SXVI XXII 86–87, przy czym dodaje on, iż *ornat* był także ‘elementem koronacyjnym stroju królewskiego’; SL III 582, SWil I 923, SW III 830 i SJPDor V 1096 nazwę tę uszczegółwiają i nieco modyfikują jej definicję: ‘nazwa ubioru wykorzystywanego w liturgii rzymskiej’; KSGP III 463 notuje też inne znaczenie leksemu, odbiegające od ogólnie przyjętego, a mianowicie związane z gwarą złodziejską lub zbójcką (także SW; SGG 106 i PSKuc 278 notują ten wyraz; brak poświadczenia w PGP i SOC).

Z przytoczonego kontekstu, pochodzącego z XVIII wieku, wynika, że *ornat* to ‘wierzchnia szata liturgiczna’. Z cytowanej zapiski dowiadujemy się, iż parafianie składali się na ów ornat do kościoła, dając niebagatelną sumę: złotych polskich 28 lub nawet 100. Ornaty były zatem bardzo drogie.

Nazwy materiałów i tkanin

W grupie tej przeważają przymiotniki materiałowe:

Bękartowy (materiał) ‘z bękartu’ (KSU – 1 raz): zob. hasło: *fartuch*.

Brak w słownikach przymiotnika *bękartowy*, natomiast rzeczownik *bękart* – nazwa tkaniny – znany jest tylko w okresie średniopolskim i oznacza ‘przędzę jedwabną pochodzącą od dzikich jedwabników: jedwab gorszego gatunku zmieszany z inną przędzą, półjedwab’ (SXVI II 89–90; SL I 70). Warto dodać, że od staropolszczyzny aż po dzień dzisiejszy dominuje znaczenie tego leksemu jako ‘dziecko z nieprawego łoża’ (SSStp I 78; SJPDor I 473); w gwarze leksem ten ma też inne znaczenie (KSGP I 72). Jest to homonim, gdyż w języku ogólnym jego znaczenie prymarne to ‘dziecko z nieprawego łoża’.

Ten jedyny siedemnastowieczny kontekst wskazuje, że przymiotnik *bękartowy* to derywat od rzeczownika *bękart*, nazywającego ‘materiał (jedwab gorszego gatunku) przeznaczony do obszywania kształtów, czyli gorsetów kobiecych’ (zob. *kształt*).

Breklestowa (tkanina) ‘z breklestu’ (KSU – 1 raz): [...] *Tego się też doma[ga]li, ażeby gierada nie ginęła tym dzieciom, co pozostała po matce ich, a mianowicie [...] suknia breklestowa, lazuruowa katanka podszyta [...]* (KSU 1651, 102).

Słowniki zawierają tylko wyraz podstawowy *breklest*, brak natomiast przymiotnika *breklestowy*. SL I 168 pod hasłem *breklest* uwzględnia jedynie cytat: *Niedawnoś placil sukno po złotych dwudziestu, spytajże dziś, mało co droższe od breklesztu*; dopiero SWil I 110 z kwalifikatorem *prze.*[starzały] podaje, iż *breklest* to 'materia na suknie' (SW I 204 tak samo); wyraz niepoświadczony w SJPDor ani w słownikach gwarowych, co znaczy, że zanikł już w XVIII lub XIX wieku.

W naszym materiale przymiotnik jest określeniem sukni, a więc *breklest* ma znaczenie jak w SWil i SW.

Kontekst sugeruje, że leksem *breklestowy*, przymiotnik derywowany od rzeczownika *breklest*, określa 'materiał, prawdopodobnie sukno gorszego gatunku, z którego szyto suknie' (Bartyś, Turnau 1959: 144).

Morańska (tkanina) 'z mory' (KSU – 1 raz); zob. hasło: *fartuch*.

Słowniki nie zawierają przymiotnika *morański*, podają natomiast znaczenie rzeczownika *mora*. Leksem *mora* funkcjonuje od XVII wieku w znaczeniu 'gatunek materii jedwabnej' (SL III 156; TSU 117) i taką wartość znaczeniową wyraz *mora* zachował do dziś (SWil I 679; SW II 1039; SJPDor IV 830; SOC 48); brak hasła w słownikach gwarowych, co oznacza, że nie zachował się w gwarach.

Z kontekstu wynika, że *mora* to 'tkanina używana na suknie'. Poddawano ją procesowi morowania, tzn. maglowana pod ciśnieniem dla uzyskania na zgniecionych nitkach nieregularnych połysków falistych (Taszycka 1967: 63; Gutkowska-Rychlewska 1968: 870; TSU 117).

W zapiskach jest to określenie odnoszące się do sukienki, która była uszyta z *mory*.

Muchajerowy (materiał) 'z muchajeru' (KSU – 2 razy): [...] *Tego sie też doma-[ga]li, ażeby gierada nie ginęła tym dzieciom, co pozostała po matce ich, a mianowicie chusty, suknia breklestowa [...], kitlik jeden muchajerowy, fartuchów 2 [...]* (KSU 1651, 102); zob. hasło: *fartuch*.

Od XVI wieku słowniki podają znaczenie tylko rzeczownika *muchajer*; brak natomiast przymiotnika *muchajerowy*: według SXVI XV 169 *muchajer* to 'strój z cienkiej i taniej tkaniny zwanej muchajerem'; SL III 178 'jakaś materia'; następne słowniki powtarzają powyższe hasło (por. SWil, SW); dopiero SJPDor IV 895 zawiera dwie formy opatrzone kwalifikatorem *daw.*[ny]: przymiotnikową *muchajerowy* 'przymiotnik od *muchajer*' oraz rzeczownikową *muchajer* 'rodzaj atlasowej materii'; w gwarze *muchajer* został przeniesiony na nazwę ubioru: 'niewieści kabat sukieny' (KSGP III 195).

Leksem *muchajerowy* zawsze oznaczał 'zrobiony z tkaniny o nazwie *muchajer*'. W analizowanym materiale *muchajerowy* określa *ksztalt* i *kitlik*.

Warto dodać, iż *muchajer* był jedną z niewielu tanich tkanin pochodzenia zagranicznego (sprowadzano go z Krymu lub z Turcji), na którą mogły sobie pozwolić kobiety wiejskie (zapewne te bogatsze). Natomiast codzienne ubiory chłopi szyli tylko z niefarbowanego płótna lnianego lub z samodziałowego wehianego sukna (Bogański 1957: 166; Gutkowska-Rychlewska 1968: 69; Bartkiewicz 1979: 69).

Plótno (KSI – 4 razy; KGJ – 1 raz; KGM – 3 razy; KSU – 2 razy): [...] *niebożiczka Iagnieska Saina [...] vmarla ŷ muięthności zadney nyczostawila oprócz duu sukienek dzikich niewieszcich [...], które nyc stali wiszei grziwni jednei, i kielka miar płotna [...]* (KGM 1574, 928); [...] *Tych pieniędzy dotychczas nie odebrałam. Item przedałam własny pracy moi plótno. Wzięłam za nie złotych polskich 25. [...]* (KSI 1782, 799); zob. hasło: *fartuch*.

Wyraz znany już w staropolszczyźnie (SS^{tp} VI 175; SXVI XXIV 435). W XVII–XIX wieku nazwy tej używano na określenie ‘tkaniny lnianej’ (SL IV 163–164); w późniejszych wiekach, jak podają słowniki, leksem oznaczał również inny rodzaj płótna (por. SW IV 267; SJP^{Dor} VI 517–518; PGP 229 i SGG 117 notując; SOC – brak).

W analizowanych tekstach *plótno* oznacza ‘bal, zwój płótna lnianego’ (p. 1). Dowiadujemy się też, iż owo *plótno* jest *własny pracy moi*, a więc zostało zrobione osobiście na domowym warsztacie przez zeznającą, jest to określenie uwzględniające sposób wykonania. Podana została również wartość wyrobu (*złotych polskich 25*). W zapiskach z ksiąg brzeskich leksem *plótno* wystąpił również w dwóch związkach nominalnych: *plótno lniane* i *plótno zgrzebne*, przy czym obydwie oznaczają ‘plótno z przędzy lnianej’.

Plótno lniane (KSI – 2 razy; KSU – 4 razy): [...] *Znowu w roku 1716 dał bratu stryjcznemu Jędrzejowi Murkowi, a synowi tegoż Matyjasza Murka, złotych 14 i plótno lniane wyrobić, od tego płotna złotych 5. [...]* (KSI 1722, 568).

Słowniki historyczne nie zawierają znaczenia związku nominalnego *plótno lniane* ani przymiotnika *lniany*, notują za to rzeczownik *len*, który znany jest w języku ogólnym i w gwarach (SS^{tp} IV 19–20; SXVI XII 138–139; SWil I 583; SW II 714–715; SJP^{Dor} IV 86) w znaczeniu ‘włókno lub przędza z rośliny o tej samej nazwie’. Natomiast spośród słowników gwarowych jedynie PGP 229 wyjaśnia, że *plótno lniane* to ‘plótno wyrabiane z najładniejszego włókna lnianego na koszule świątalne’; SGG 117 hasło *plótno* objaśnia jako ‘plótno lniane’.

Taki rodzaj *plótna* wystąpił w księgach ziemi brzeskiej sześć razy i oznaczał ‘tkaninę wykonaną [na domowych warsztatach lub u rzemieślnika zwanego *knapem* ‘tkacz’] z lnu, a więc z naturalnego włókna lykowego otrzymanego z łodyg zielonych [...]’ (TSU 105). Z kontekstu domyślamy się, iż syn *Matyjasza Murka* ma sam owo plótno wyrobić.

Plótno zgrzebne (KSU – 1 raz): zob. hasło: *fartuch*.

Brak w słownikach wyjaśnienia związku wyrazowego *plótno zgrzebne*, natomiast występuje znaczenie przymiotnika *zgrzebny*, które jako pierwsze notuje SL VI 1047: ‘zrobiony, uszyty z grubego płótna konopnego lub lnianego’. Przez cały okres dziejów leksem nie zmienił swej wartości semantycznej (SL VI 1047; SJP^{Dor} X 1077). W gwarze odnajdujemy znaczenie owego związku nominalnego: ‘gatunek płótna z ostatnich kłaków, do wyrobu worków i na portki do pracy’ (PGP 229; tak samo Bartyś, Turmau 1959: 155); SGG 117 notuje znaczenie pod hasłem *plótno*.

Ten rodzaj *plótna*, czyli *plótno zgrzebne*, to ‘plótno lniane utkane z najgorszego gatunku przędzy lnianej (o nierównej, ostrej apreturze)’ (por. SGG 117). *Plótno* wy-

stąpiło też w związku nominalnym *plótno surowe*, a więc z określeniem mówiącym o jakości płótna: *surowe* oznacza tu 'płótno, które nie było jeszcze bielone (wybielane na słońcu), było więc w stanie surowym'.

Zamszowy (materiał) 'z zamszu' (KSU – 1 raz): [...] *Także synowcowi bratan-kowi swemu zlecam sukien dwie, siwa i błękitna, i czupeczek dwie, ubiory zamszowe, także i półwozie, i pług z bronami, i kosę.* [...] (KSU 1728, 608).

Wyraz poświadczony jest dopiero w SL VI 831: *zamsz, zamsza, ob. Zamesz, zam-szowy 'z zamszu'; zamesz 'skóra miękko wyprawna z powierzchnią jakby mchem pokrytą'* (SWil II 2117; SW VIII 186; SJPDor X 645 tak samo); KSGP VI 300 notuje.

Na podstawie jedynej zapiski uszewskiej z XVIII wieku można wnioskować, że przymiotnikiem *zamszowy* nazywano 'tkaninę (odpowiednio wyprawioną miękką skórę o włochatej powierzchni), używaną na odzież wierzchnią obu płci' (TSU 201). Tu *zamszowy* określa ubiór (bez wyszczególnienia jaki).

Zakończenie

Przedstawione wyżej *nazwy odzieży wierzchniej, nazwy odzieży spodniej, nazwy okryć i przybrań głowy, nazwy ozdób, nazwy dodatków uzupełniających podstawowy ubiór człowieka, nazwy strojów liturgicznych* oraz *nazwy materiałów i tkanin* przekazują informacje dotyczące przestrzeni kulturowej i tradycji, w naszym przypadku czasów od XVI do początków XIX wieku. Przede wszystkim charakteryzują one człowieka, który go nosił – tu mieszkańca Iwkowej, Uszwi, Jadownik, Maszkienic, wsi leżących w ziemi brzeskiej, będącej wschodnią częścią ziemi krakowskiej.

Zaprezentowany materiał językowy pokazuje również, jak ważna była funkcja odzieży w tym okresie. Nie była ona tylko użytkowa, ale liczyła się jako wartość materialna, może o tym świadczyć fakt, że, oprócz innych ruchomości, jak inwentarz żywy, narzędzia gospodarskie, a także płótno i pościel wchodziła ona w skład gierady, czyli wyprawy dawanej dziewczętom wychodzącym za mąż (np. zapiski z KGM 1574, 928; KSU 1651, 102). Odzież figurowała również w testamentach, inwentarzach itp. (np. zapiski KSI 1728, 608; KSU 1629, 31; por. też Dobrowolski 1933: 35–36, 38; Bittner-Szewczykowa 1976: 5). W wielu cytatach podawano również jej wartość w złotych polskich (np. zapiska KSI 1774, 754; KSI 1786, 824).

Źródła, z których pochodzi zaprezentowane słownictwo, wpływają na jego specyficzny charakter. W przeważającej większości są to nazwy ubioru kobiecego: *chusta, furtuch, katunka, kitlik, koszulka, kształt, obręcz, odziennica, podwika, rąbek, spodnica, sukienka, zapaśnica*, rzadziej ubioru męskiego: *czapka, opończa, spodnie*, oraz ubioru przeznaczonego do noszenia przez obie płci: *burka, kozuch, suknia*. Wystąpiły też nazwy ogólne: *szata, ubiór*. Wyjątkowo w zapiskach pojawił się strój liturgiczny, czyli *ornat*. W zapiskach nie ma nazw obuwia, wiadomo bowiem, że obuwie

świadczyły o zamożności i należało do stroju reprezentacyjnego (Bystron 1947: 216). Chłopi zaś na co dzień go nie nosili. Nie ma też wielu nazw ubiorów męskich, bo być może były one zbyt zniszczone i nie stanowiłyby większej wartości (np. zapiska KSI 1774, 753).

Jeśli idzie o nazwy materiałów i tkanin, można stwierdzić, iż w odzieniu ludności ziemi brzeskiej, oprócz odzieży z materiałów rodzimego pochodzenia (*plótno* i *sukno*), w analizowanym materiale odnotowano materiały importowane, jak: *opończa*, *mora* czy *muchajer* (Burszta 1974: 26; Majda 1986: 501), ale z powodu małej frekwencji tych wyrazów nazywających materiały typu: *bękart* (1 raz), *breklest* (1 raz), *mora* (1 raz), *muchajer* (2 razy), *zamsz* (1 raz), nie można ustalić, czy częściej używano materiałów rodzimych, czy importowanych. Z *plótna lnianego* szyto: *chusty*, *fartuchy*, *koszulki*, *odziemnice*, *podwiki*, *rąbki*, *zapaśnice*, z tkanin jedwabnych: *kształty*, *suknie*, *kitliki*, z wełnianych: *burki*, ze skór: *kożuchy*, z zamszu: *ubior*y. Trudno natomiast określić, z jakiego rodzaju materiału zostały wykonane: *czapka*, *listwa*, *koronka*, *opończa*, *ornat*, *spodnie*, *spodnica*, *sukienka*.

Warto też wspomnieć o barwach strojów i materiałów noszonych przez ludność tego terenu w omawianym okresie. W naszych zabytkach wystąpiły nazwy ubrań i tkanin o modnych, zgaszonych kolorach noszonych w Polsce w drugiej połowie XVII wieku i początkach wieku XVIII. Były to kolory: *zielony*, *lazurowy*, *siwy*, *blekitny*, *niebieski*, *czarny*, *dziki* [żółtopłowy] i *biały* (Bartkiewicz 1979: 83; Taszycka 1983: 47–50), a zatem odzież mieszkańców ziemi brzeskiej była kolorowa, co nie potwierdza tezy Tadeusza Seweryna, że odzież chłopska nie cechowała się zbytnią „barwistością” (Seweryn 1966: 32; Horyń 2005: 291–292).

Omówione nazwy ubrań tworzą językowy obraz świata należącego do przeszłości, jednak część słownictwa z tego zakresu funkcjonuje również we współczesnej polszczyźnie w takim samym lub zmienionym znaczeniu. Krystyna Wilczewska określa te wyrazy jako „naturalne”, stanowią one językowe dziedzictwo z doby staropolskiej lub nawet prasłowiańskiej. Można tu wymienić takie nazwy jak: *burka*, *chusta*, *czapka*, *fartuch*, *katanka*, *koronka*, *koszulka*, *kożuch*, *kształt*, *listwa*, *obręcz*, *opończa*, *ornat*, *plótno*, *spodnica*, *spodnie*, *sukienka*, *suknia*, *szata*, *ubiór*, *zamsz* i inne (Wilczewska 1970: 98; Borejszo 1990: 356–365). Pozostałe wyszły z użycia: *breklest*, *kitlik*, *mora*, *muchajer*, *podwika*, *zapaśnica* (brak w SJPDor i słownikach gwarowych).

Objaśnienia skrótów

- GES – Z. Głoger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. I–IV, Warszawa 1958.
 KGJ – *Księgi gromadzkie wsi „Jadowniki” (1454–1699)*, Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, t. XII, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921, s. 77–103.
 KGM – *Księga gromadzka wsi „Maszkienice” (1482–1602)*, Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, t. XI, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921, s. 67–144.
 KSGP – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.
 KSI – *Księga sądowa wsi Iwkowej 1581–1809*, Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, Dział II, t. VI, wyd. S. Płaza, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969.

- KSU – *Księga sądowa Uszwi dla wsi Zawady 1619–1788*, Starodawne Prawa Polskiego Pomniki. Dział II. t. I. wyd. A. Vetulani, Wrocław 1957.
- PGP – E. Pawłowski, *Gwara podegrodzka*, Wrocław 1955.
- PSKuc – M. Kucala, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław 1957.
- SGG – J. Kobylińska, *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, Kraków 2001.
- SGPAN – *Słownik gwar polskich (PAN)*, red. K. Nitsch *et al.*, t. I–V, Kraków 1979–1999.
- SJPDor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski. t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SL – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI. Warszawa 1807–1815.
- SOC – W. Kosiński, *Słownik okolicy Czchowa*, Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie. t. VII: 1914, s. 27–74.
- SStp – *Słownik staropolski*. red. S. Urbańczyk. t. I–XI. Wrocław – Warszawa – Kraków 1953–2002.
- SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- SWil – *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz *et al.*, t. I–II, Wilno 1861.
- SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, t. I–XXVIII, Wrocław 1966–2000.
- TSU – I. Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999.

Bibliografia

- Banach E. i A., 1962, *Słownik mody*, Warszawa.
- Bartkiewicz M., 1974, *Odzież i wnętrza domów mieszczkańskich w Polsce w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Wrocław.
- Bartkiewicz M., 1979, *Polski ubiór do 1864r.*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Bartyś J., Turnau I., 1959, *Materiały do historii odzieży południowo-wschodniej Wielkopolski*, t. 20, Wrocław.
- Bieniarzówna J., 1954, *O chłopskie prawa. Szkice z dziejów wsi małopolskiej*, Kraków.
- Bitner-Szewczykowa H., 1976, *Odzież chłopska jako dobro majątkowe („tezauryzacja” ubiorów ludowych)*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. XXX, nr 1. s. 5–18.
- Bogatyński W., 1957, *Elementy małopolskich strojów ludowych mieszczan i chłopów w świetle materiałów źródłowych*, „Polska Sztuka Ludowa”. R. XI, nr 3. s. 159–166.
- Bondy Z. de. 1934, *Słownik rzeczy i spraw polskich*, Warszawa.
- Borejszo M., 1990a, *Nazwy ubiorów w języku polskim do roku 1600*, Poznań.
- Borejszo M., 1990b, *Współczesne ogólnopolskie słownictwo odzieżowe*, „Poradnik Językowy”, z. 5, s. 356–365.
- Borejszo M., 1992, *Wpływy orientalne w staropolskim słownictwie odzieżowym*, „Studia Polonistyczne”, nr 18/19. s. 65–88.
- Borejszo M., 1994, *O sposobach tworzenia nazw odzieży w okresie staropolskim i współczesnie*, *Studia Historycznojęzykowe*, t. I, red. M. Kucala, Z. Krawczyńska, Kraków, s. 43–49.
- Burszta J., 1974, *Kultura ludowa – kultura narodowa. Szkice i rozprawy*, Warszawa.

- Buttler D., 1978. *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa.
- Bystroń J.S., 1947. *Etnografia polska*. Poznań.
- Dobrowolski K., 1933. *Włościańskie rozporządzenie ostatniej woli na Podhalu w XVII i XVIII w.* Warszawa.
- Gutkowska-Rychlewska M., 1968. *Historia ubiorów*, Wrocław.
- Hermanowicz-Nowak K., 1976. *Odzież*. [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*. t. 1. red. M. Biernacka, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Kutrzeba-Pojnarowa, W. Paprocka. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. s. 379–405.
- Horyń E., 2005. *Nazwy ubrań mieszkańców Sądecczyzny w XVII–XIX w. w świetle Ksiąg sądowych wiejskich klucza jazowskiego (1663–1808)*. „Język Polski”, t. LXXXV, s. 280–292.
- Kamoccy M. i J., 1972. *Z zagadnień etnografii województwa krakowskiego*. Kraków.
- Karwatowska M., 2001. *Nazwy strojów zwierciadłem obyczajów i kultury przełomu XVI–XVII wieku*. [w:] *Studia z historii języka polskiego i stylistyki historycznej ofiarowane profesor Halinie Wiśniewskiej na 50-lecie jej pracy naukowej*. red. C. Kosyl. Lublin. s. 51–60.
- Kobylińska J., 2005. *Zagórzanie (górale gorczańscy) – góralska grupa etnograficzna*, „Maliopolska. Regiony – Regionalizmy – Małe Ojczyzny”. t. 7. s. 87–112.
- Kopaliński W., 1985. *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa.
- Lam S., 1921. *Stroje pań polskich (XV–XVI w.)*. Warszawa – Kraków – Lublin – Poznań.
- Majda T., 1986. *Nazwy tkanin wschodniego pochodzenia w języku polskim*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”. R. XXXIV, nr 3. s. 499–503.
- Mukařovský J., 1970. *Estetyczna funkcja, norma i wartość*. tłum. J. Baluch. [w:] *Wśród znaków i struktur*. red. J. Sławiński. Warszawa. s. 67–98.
- Pachoński J., 1956. *Zmierzch sławetnych. Życia mieszczan w Krakowie w XVII–XVIII wieku*. Kraków.
- Piskorz-Branckova E., 2005. *Polskie stroje ludowe*. Warszawa.
- Seweryn T., 1966. *Ubiór chłopski w Polsce (1450–1650)*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, R. I, s. 9–75.
- Szyller E., 1966. *Historia ubiorów*, Warszawa.
- Taszycka M., 1967. *Ubiory i akcesoria ubiorów mody wieku XIX*. Kraków.
- Taszycka M., 1983. *Barwy tkanin importowanych w II połowie XVII w.* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXI, nr 1, Warszawa, s. 45–52.
- Wilczewska K., 1970. *O słownictwie współczesnej mody*. „Język Polski”. t. L. s. 97–109.

Names of Clothes in *Judicial Books of the District of Brzesko* in the 16th–19th Centuries

Abstract

In this paper 32 names of clothes were discussed. Research material was based on authority of judicial books of the following villages: Jadowniki, Maszkienice, Iwkowa, and Uszew. The books are relics that represent regional Polish language used in the district of Brzesko in the 16th–19th centuries.

The names mentioned above belong to 8 groups containing words as follows: general names, names of outer garments, names of undergarments, names of outerwear and hats, names of accessories that complete a basic garment, names of trimmings, names of canonicals, names of cloth and fabrics.

They are mostly names of woman's garments: *chusta, fartuch, katanka, kitlik, koszulka, kształt, obręcz, odziemnica, podwika, rąbek, spodnica, sukienka, zapaśnica*, more rarely – names of man's garments: *czapka, opończa, spodnie*, and names of unisex garments: *burka, kożuch*. In the judicial books a part of canonicals, *ornat* a *chasuble*, exceptionally appeared. General names like *szata* 'a garment' and *ubiór* 'clothes' also appeared.

In the group of analyzed lexical items especially interesting names are these ones referring to cloth and fabrics (both home and imported ones): *bękart, breklest, mora, muchajer, płótno, płótno lniane, płótno zgrzebne, zamsz*.

A part of the discussed vocabulary from the sphere is used in contemporary Polish language with the same or changed meaning. The following names: *bękart* (as 'a name of cloth'), *breklest, burka, kitlik, kształt* (with the meaning 'woman's stays'), *muchajer, odziemnica, podwika, zapaśnica* went out of use.

The gathered vocabulary transmit information referring to the cultural space and the tradition of the past period and of the region.